

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE RELAȚII INTERNAȚIONALE
ȘI STUDII DE SECURITATE

ITALIENII ȘI EVREII,
ÎNTRE IMIGRAȚIE ȘI COMUNITATE
ÎN CETATEA ORADEA,
DE LA FONDARE, PÂNĂ ÎN ZILELE NOASTRE

Conducător de doctorat:

CȘ II dr. habil. GLIGOR Viorica-Mihaela

Student - doctorand:

Lazarovici Mihalcu (căs. Vereș) Raluca

CLUJ-NAPOCA

2023

CUPRINS

INTRODUCERE	9
I. EVOLUȚIE ISTORICĂ ȘI ASPECTE METODOLOGICE	
1. Oradea multiculturală, multietnică și multiconfesională – repere istorice	13
2. Între definiție și aplicabilitate	30
3. Identități, comunități, minorități	32
4. Definiții, metode, tehnici și instrumente de colectare a informațiilor	37
II. ITALIENII	
1. Italienii la Oradea de la căderea comunismului, până astăzi	47
2. Italienii din Oradea, o comunitate în schimbare	58
3. Asociația „Italiani în Bihor”	59
4. <i>Cine sunt italienii în Bihor?</i> Interviu cu Don Valeriano Giacomelli, parohul comunității italiene din Oradea	64
5. Studii de caz – Interviu	76
1. Enrica Zullo și Giovanni Sannullo. A doua generație de antreprenori și al treilea „val”	83
2. Monia și Rosita. Antreprenoriatul feminin din al doilea „val”	95
3. Mirko Giuffrida. Italianul multitasking – reper pentru italienii din Oradea	114
4. Simone Ruscetta. Mai mult român decât italian	124
5. Lorenzo Moroni. Un artist „la stat”	136
6. Sergio Passacantando. Italianul care a trecut prin toate „valurile”	145
7. Giuseppe Totti. Un antreprenor fenomenolog în Cetate	161
III. EVREII	
1. Oradea și evreii	181
2. Studii de caz	
1. Familia Berger – Patru generații de „supraviețuitori” ai Holocaustului orădean. De la discuții, la demers editorial. Prezentare	191
2. Dubla poveste de dragoste din Casa Darvas – La Roche. Familia Simon	227
3. Moștenirea familiei Sonnenfeld – o saga familială	268
4. Livia Cherecheș. Între activism și dezabuzare	283
5. Asociația Tikvah din Oradea	297
6. Hermeneutica, între memorie și memorii. Adalbert Rosinger – prizonierul semiozei receptării și al contextului istoric și fiica sa Veronica Rozenberg – prizoniera unui prezent continuu. Două studii de caz	299
CONCLUZII	331
BIBLIOGRAFIE	337

REZUMAT

Cuvinte cheie: Oradea, italieni, evrei, Holocaust, supraviețuitori, societate multiculturală, comunitate, minoritate, imigrație

Oraș cu vocație multiculturală, multietnică și multiconfesională, Oradea, loc de graniță astăzi, mult mai central în alte timpuri, cu o realitate geopolitică diferită, își desfășoară existența de secole, într-o imensă varietate și continuă diferențiere, care pătrunde capilar în orice detaliu al vieții cotidiene, de la social, la cultural, la arhitectonic – stilul eclectic de astăzi fiind o simbolică oglindire a demografiei sale de-al lungul veacurilor. În 2023, Oradea sărbătorește 910 ani de atestare documentară, al doilea cel mai vechi oraș de pe teritoriul României, precedat doar de Alba Iulia. La 1113, Oradea este documentată ca așezare urbană, dar încă cu 21 de ani înainte, în 1092, Episcopia Romano-Catolică se mută aici din Biharia vecină. Alături de Londra, Paris, Madrid, Oradea este oraș creat direct de biserica creștină în perioada medievală. După o sută de ani, are loc sfințirea fondatorului ei în catedrala din Cetate, ceea ce face Oradea loc de pelerinaj, de mare cinste și trecere. Fiica lui Ladislau, fondatorul catolic, devine împărăteasă bizantină și apoi este canonizată ca Sfânta Irena Xenia în calendarul grec-ortodox, un ecumenism care marchează așadar orașul de pe Criș încă de la fondare.

Evoluția demografică din punct de vedere calitativ, al compoziției, este unul dintre aspectele cele mai interesante ale devenirii orașului, de la fondare până în zilele noastre, și reprezintă o provocare pentru cercetătorul cu aspirații interdisciplinare.

De-a lungul veacurilor, considerăm că cele mai spectaculoase din punct de vedere evolutiv grupuri nehegemone ale orașului sunt italienii și evreii. Italienii sunt fondatori *de iure* ai orașului catolic și l-au ridicat *de facto* la rang de oraș episcopal, cu o tradiție imensă de episcopi, prelați, umaniști, arhitecți militari, constructori, artiști, dar și formatori ai inteligenței locului, până la Reformă. Această cezură, care s-a declanșat la 1557, odată cu cucerirea cetății de către Ioan Sigismund Zapolya, care trecuse la protestantism, în urma căreia Episcopia Catolică de Oradea își pierde legitimitatea, ca apoi să fie interzisă, domeniile confiscate și trecute în teaurariatul Transilvaniei și administrate de Căpitănia Cetății; aceeași soartă o au canonicii Capitlului, care părăsesc Cetatea și revin abia după 135 de ani. Catholicismul și instituțiile sale sunt repuse în drepturi

de Casa de Habsburg, care, printr-un război lung și distrugător, cucerește Oradea de la otomani, între timp deveniți stăpâni ai orașului fie și doar pentru 32 de ani; apusese însă era episcopilor italieni, din peninsula vin însă militari și *maestri murariorum*. Tot sub dominație habsburgă aflăm de primele colonii evreiești, marginalii tolerați și supuși unor legi extrem de restrictive. Diferitele reforme și libertăți au adus cetățenilor Oradei, în timp, mici victorii care au condus mai departe la marile cuceriri. Italienii se retrag din Cetatea tot mai puțin utilă militar, orașul și satele din jur se urbanizează tot mai mult și sunt încorporate târgului dominant, iar revoluția industrială aduce un boom economic și o bunăstare generală a locuitorilor fără precedent.

„Filmul” istoriei se oprește brusc la 1944, când, după o vremelnică și silnică ocupație hotărâtă de Hitler, populația evreiască este ghetoizată și deportată în lagărele de exterminare. Oficial nu mai rămâne picior de evreu la Oradea, orașul împuținându-se cu o treime din populație. Revin aproximativ 2000 dintre deportați, care se împrăștie într-o nouă mișcare diasporică, debilitați fizic și sufletește. Alții se ridică și refondează o întregă comunitate.

Dictaturile comuniste consolidează definitiv „banalitatea răului” pentru următorii 50 de ani, în încercarea de a distruge ceea ce a mai rămas și de a șterge definitiv ceea ce niciun alt război de cucerire nu a făcut, prin anihilarea conștiințelor, uniformizarea diversității, anularea bogăției și libertății profesionale. În post comunism, după secolul ororilor, Oradea renaște și începe să-și recupereze istoria, uneori prin gesturi disperate și zadarnice, alteori doborâtă sub noua oprimare a indiferenței.

Astăzi, la Oradea se spune (numerele variază în funcție de autoproclamata identitate, tot mai fluidă etnic, lingvistic și profesional) că mai sunt circa 600 de evrei (ceea ce consider că e exagerat de mult) și 600 de italieni (ceea ce pare exagerat de puțin). Două comunități care au contribuit în diferite feluri la construirea unei identități „varadiense”. O abordare calitativă de microistorii s-a dovedit a fi o încercare de a readuce în prim-plan existența acestor două comunități printr-o abordare fenomenologică euristică a cărei principală calitate este autenticitatea. Dacă despre evreii de astăzi s-a mai scris, s-au expus studii de caz, originalitatea acestei lucrări constă tocmai prin faptul că deschide noi direcții și aduce în prim-plan supraviețuitori ai traumei transgeneraționale – relatările supraviețuitorilor sunt continuate cu aceeași intensitate și în cheie terapeutică, oferind noi interpretări despre viața la Oradea după Holocaust, în comunism și în post-comunism, a evreilor – aflați deja la a patra generație post-Shoah – adesea depredați de identitatea proprie și

amalgamați cu forța sau alunecând de bunăvoie sau din comoditate în magma grupurilor hegemonice, românii și maghiarii.

Pe de altă parte, italienii orădeni de astăzi sunt „oamenii noi”, așa cum au fost evreii până la început de secol XX, perioadă care îi surprinde în plină expansiune culturală și socială. Ei nu sunt urmașii italienilor habsburgici (pe când unii evrei, ca de pildă Sonnenfeld, coboară genealogic, la Oradea, până la 1700) cu atât mai puțin ai italienilor episcopi și umaniști. Aceștia au sosit abia după 1990, sociologic vorbind de o singură generație, în trei valuri identificabile *grosso modo* din zece în zece ani, fiecare cu caracteristici proprii, după cum rezultă din interviurile sortate pentru prezenta lucrare ca fiind printre cele mai reprezentative. Despre ei se scrie pentru prima dată în această cercetare, nu apar nicăieri ca grup structurat sau comunitate. Ei nu sunt nici minoritate istorică recunoscută (și nu simt că ar face parte din aceasta), nici (încă) cetățeni români. Sunt cetățeni italieni înscriși în Registrul italienilor care locuiesc în străinătate (AIRE), înființat prin Legea nr. 470 din 27 octombrie 1988 a Republicii Italiene, care conține datele cetățenilor italieni care locuiesc în străinătate pe o perioadă de peste douăsprezece luni. Viața lor se desfășoară însă în totalitate la Oradea, sunt deci „cetățeni ai Cetății”, cu perspective de sedentarizare mai ales datorită familiilor nou înființate aici și a alegerilor profesionale și antreprenoriale. Unii dintre ei sunt părinți de cetățeni români sau cu dublă cetățenie. Abia de la a doua generație, de cetățeni români, descendenți din italieni, cunoscători sau nu de limbă italiană, se poate vorbi de o minoritate etnică în lumina definițiilor instituționale. O monografie dedicată prezenței italiene de astăzi la Oradea se impune ca o continuare necesară a acestui studiu.

Supraviețuitorii orădeni ai Holocaustului au fost un număr mic, mai puțin de 2000 din peste 27.000. La Oradea, astăzi, conform declarațiilor oficiale, Comunitatea evreiască este mult mai redusă. Cei mai mulți dintre cei declarați în acest sens sunt vârstnici, au o activitate socială redusă și sunt absorbiți total în țesutul social. Pregnantă este însă prezența superbelor edificii civile și religioase care readuc aminte de componenta evreiască a demografiei orașului, de care însă locuitorii de astăzi nu sunt la cunoștință decât sporadic. Patrimoniul arhitectural evreiesc orădean este destinat ca în timp să devină mărturia unei civilizații dispărute, fie fiindcă reprezentanții acesteia au fost anihilați, fie urmașii lor s-au îndepărtat sau au dorit să se mimetizeze în cele două mari grupuri etno-lingvistice dominante. Oradea este astăzi un muzeu arhitectural, echivalentul complexului de piramide din Egiptul antic care însă nu au nimic de-a face cu Egiptul de astăzi. Înființarea recentă a unei *ieshiva*, o școală rabinică, la Oradea, este o încercare de a menține viu

spiritul unei comunități cândva prestigioase, dar fără un viitor natural. O repopulare artificială, prin încurajarea imigrării evreiești în oraș ar fi un fenomen nefiresc într-un viitor previzibil. Cea mai puternică mărturie a acesteia rămân casele de locuire sau slujire religioasă. *Homo faber judaicus* al palatelor orădene, care a încoronat orașul de pe Criș ca centru arhitectural și turistic *Art Nouveau* recunoscut la nivel mondial, a fost forțat să-și abandoneze creația sub amenințarea puștilor, a fost deposedat de tot ce avea și deportat în lagăre de muncă, de concentrare și exterminare, a fost despărțit de cei dragi, torturat și ucis, în masă, privat până și de propria identitate umană. Soarta palatelor orădene a fost marcată nu doar de abandonul nefiresc al celor care le-au ridicat și însuflețit, dar neșansa s-a adâncit și după Al Doilea Război Mondial, când acestea au fost brutal aruncate în circuitul locativ al infernului stalinist și național-comunist, fragmentate în spații nefirești și date în folosință unor abuzivi care nu le-au apreciat și care le-au distrus. Povestea casei Darvas-La Roche, prezentată de jurnalista Judit Simon, fiică de supraviețuitori ai Holocaustului, ultima moștenitoare a acesteia, și cea a Palatului Sonnenfeld, prezentată de Gabriel Sonnenfeld și soția sa, sunt elocvente pentru tristul destin al palatelor orădene.

După cel de-Al Doilea Război Mondial, cortina de fier cade inexorabil și impenetrabil peste ambele comunități la nivel național, autor moral fiind comunismului uniformizant și debilitant, fără respect pentru diferențele comunitare și etnice, culturale, religioase. Abia după 1989, se înregistrează un reviriment a ceea ce a mai rămas, se încearcă o reparație morală, dar și materială, prin retrocedări tardive (care interesează comunitatea evreiască), și un nou avânt, mai ales de recuperare istorică a mărturiilor evreilor supraviețuitori și a urmașilor lor, în comunitatea israelită orădeană, al cărei vârf de lance pentru memoria Holocaustului și promovarea drepturilor omului este Asociația „Tikvah”, iar la nivel de cercetare academică, Centrul de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman”, condus de istoricul Antonio Faur.

Italienii, pe de altă parte, după evul de aur al orașului, datorat episcopilor peninsulari și mai apoi prin arhitecții militari și civili care s-au ocupat de reconstrucția Cetății, dar și de Palatul Episcopal – Complexul Baroc, imitat ulterior de arhitecții evrei pentru edificarea unor temple, au revenit ca protagoniști după 1989, mulți dintre ei tot ca dezvoltatori imobiliari și constructori. La Oradea, a treia limbă vorbită, după româna și maghiara, a devenit italiana. Identitatea italienească înnoadă involuntar firul roșu al Ariadnei, înapoi, spre trecutul glorios al inițiativei dezvoltatoare. În bună tradiție catolică, italienii sunt uniți în acte civice și evenimente de binefacere, păstrând strânse bunele relații cu cele două episcopii latine de Oradea și s-au grupat (la a patra tentativă) în

2019, în Asociația „Italiani in Bihor”, condusă de președintele Antonio Sargenti, Cavaler al Ordinului Muncii, prezent la Oradea încă din „primul val”, din anii 90.

Trasarea liniilor de demarcație istorică, socio-economică și identitar-culturală între cele două comunități luate în analiză, precum și căutarea de subiecți din cele două comunități, în vederea realizării de interviuri, ca material autentic original au constituit o provocare deosebită. Ca metodologie, am ales interviul favorizarea producției de microistorii, respectiv prin interviu ghidat de tip „omnibus” (pentru italieni) și liber (pentru evrei).

În ceea ce-i privește pe italieni, colectarea informațiilor a avut loc printr-un chestionar preponderent calitativ „omnibus” și a atins teme precum: *primum movens*, declanșarea urgenței plecării din Italia și motivul venirii în România și motivul alegerii orașului Oradea a punct terminus; problema sau „oglină” identitară, cum se autodefinește, cum a relaționat cu alții și cu sine după sosirea la Oradea; descrieri despre viața profesională și de familie (cea din Italia și cea din România, după caz) – integrare vs. „dez-integrare” față de comunitatea locală și cea de conaționali, obiceiuri, tabieturi personale sau colective, obișnuințe culinare și sociale, locuri de agregare; către finalul interviului, aproape invariabil discuția a dus la ce reprezintă „valorile de acasă” raportate la cele găsite, cum și dacă s-a reușit așezarea lor într-un puzzle compatibil, dacă așadar relația cu locul și oamenii a devenit în timp una armonioasă sau tensionată; în încheiere s-a discutat preferința de a rămâne sau a pleca, dacă a rămâne în România, respectiv la Oradea, reprezintă o opțiune validă pentru finalul vieții sau nu. Trebuie menționat că răspunsurile variază în funcție de sex, relația cu familia și locul de muncă, dar și, de contextul istoric, respectiv de recent declanșatul război de la granița României, care supune la modificări opțiunile subiecților față de discuțiile preliminare din urmă cu un an, arătând că „Viața individului și istoria nu pot fi înțelese separat, ci doar împreună” (C. Wright Mills). O situație aparte o reprezintă italienii (bărbați) căsătoriți cu românce, ai căror fii au dublă identitate (română și italiană) și care pun un accent deosebit pe enculturație pe linie paternă – transmiterea culturii și limbii italiene de la o generație la alta.

Aceste interviuri reprezintă baza de analiză socio-istorică și culturală a ceea ce comunitatea italiană de astăzi din Oradea. Realizarea și analiza lor parțială oglindește faptul că, atât la nivel individual, cât și în comunitate, prin acțiuni colective, italienii se implică în treburile cetății, fără a pătrunde decât adiacent în zona politică, dar caută vizibilitate prin în acțiuni sociale dedicate mai ales copiilor cu afecțiuni grave, pentru care organizează evenimente caritabile și oferă sume

considerabile. De asemenea, la începutul pandemiei, au fost printre primii care au organizat o strângere masivă de fonduri și au achiziționat în regie proprie aparate specifice tratării SARS-CoV2 în secțiile UPU ale Spitalului Județean și de Urgență Oradea. Cazurile alese ca fiind cele mai reprezentative pentru prezentul studiu au fost Enrica Zullo și Giovanni Sannullo. A doua generație de antreprenori și al treilea „val”; Monia și Rosita. Antreprenoriatul feminin din al doilea „val”; Mirko Giuffrida. Italianul multitasking – reper pentru italienii din Oradea; Simone Ruscetta. Mai mult român decât italian; Lorenzo Moroni. Un artist „la stat”; Sergio Passacantando. Italianul care a trecut prin toate „valorile”; Giuseppe Totti. Un antreprenor fenomenolog în Cetate.

În ceea ce privește comunitatea iudaică, studiile de caz și culegerea informațiilor au fost operațiuni mai complexe. Alegerea a fost determinată de componenta afectivă și trauma supraviețuitorilor evrei, iar din respect și grijă pentru trăirile și traumele acestora, cercetătorul are misiunea de a consemna fără a provoca, exprimarea liberă fiind cea mai potrivită, iar tehnica de expunere, narativă periegetică. Un chestionar sau un interviu-tip, un pat al lui Procust, ar fi inhibat efortul mnemotic și ar fi interferat brutal în stabilirea conexiunii de comunicare și recuperarea informațiilor. Pentru ambele comunități, mărturiile au fost obținute prin interviu oral, înregistrat audio, cu acordul subiecților. Studiile de caz au fost: Familia Berger – Patru generații de „supraviețuitori” ai Holocaustului orădean. De la discuții, la demers editorial. (cu două texte inedite oferite de Maria Lontiș, nepoata supraviețuitorilor Marton și Ilonka Berger în curs de publicare cu titlul: *De la Oradea la Auschwitz și Mauthausen și retur. Cu dragoste, Mama Berger și Tata Berger, celor care vor veni după noi. Scrieri și mărturii a patru generații de supraviețuitori*, ediție îngrijită de Raluca Lazarovici Vereș, în curs de apariție la Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2023); Dubla poveste de dragoste din Casa Darvas – La Roche. Familia Simon (cu informații suplimentare oferite de jurnalista Judit Simon, fiica supraviețuitorilor familiilor Simon și Sor, proprietarii casei Darvas-La Roche); Moștenirea familiei Sonnenfeld – o saga familială (bazat pe interviul realizat în tandem cu soții Gabriel și Erna Sonnenfeld din București); Livia Cherecheș. Între activism și dezabuzare (interviu privind cazul mamei Rozika Cherecheș, supraviețuitoare a lagărului Auschwitz și relatări privind fondarea și activismul asociației „Tikvah” din Oradea, fondată împreună cu sora Emilia Teszler). Al șaselea caz (dublu, tată-fiică) este un amplu capitol concentrat mai ales pe receptarea memoriilor lui Adalbert Rosinger, evreu orădean – „Hermeneutica, între memorie și memorii. Adalbert Rosinger – prizonierul semiozei receptării și al contextului istoric și fiica sa Veronica Rozenberg – prizoniera unui prezent continuu” (pe baza

volumului *Destinul unui evreu comunist într-o democrație populară. O lume care se prăbușește – Adalbert Rosinger, Veronica Rozenberg (Rosinger)*, ediție îngrijită și postfață de Raluca Lazarovici Vereș, prefață de Mihaela Gligor, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2022).

În ciuda aparentei discrepante sau, mai degrabă, intangibilități între cele două comunități care nu par să aibă prea multe în comun, am identificat o puternică autoreprezentare identitară și o capacitate deosebită de manifestare a solidarității față de grupul originar, prezentând în același timp caracteristicile tipice de manifestare ale minorităților etno-lingvistice și confesionale nealiniată decât parțial la realitățile socio-politice ale populației majoritare românești și maghiare din Oradea, față de care au păstrat distanța și echidistanța, în încercarea de a-și conserva pe cât posibil o poziție stabilă. Prezentul îi arată pe evreii și pe italienii din Oradea ca fiind activi cu precădere cei dintâi în viața culturală a urbei, cei din urmă, în cea antreprenorială și economică, într-un raport în mod surprinzător răsturnat față de ceea ce istoric se cunoștea despre ei. Evreii și urmașii lor sunt legați de trecut, pe care îl invocă prin evenimente culturale de anvergură (a se vedea amplul Festival Euroiudaica de la Oradea din perioada 3-9 septembrie 2023), rememorarea și păstrarea mărturiilor scrise sau înregistrate audio și video a ceea ce a fost cândva puternica și numeroasa comunitatea evreiască, pe de altă parte, italienii, „oamenii noi”, activi, privind cu încredere spre viitor, au vitalitatea unei comunități tinere, dar neimplicate cultural decât sporadic și deocamdată inconsistent, neavând memoria locului, aflându-se în căutare de legitimitate prin acțiuni sociale cu vizibilitate.

Scopul regăsit în decursul elaborării prezentei lucrări este ca, prin curiozitate științifică și cercetare interdisciplinară, cercetarea să „citească semnele” din discursurile reprezentanților grupurilor minoritare mai vechi sau mai noi, să caute elementele comune unde se pot fixa punți de dialog intercultural autentic, pentru ca de pildă un oraș ca Oradea, din multicultural, cu o viață socială exclusiv intraculturală (pe alocuri cu tendințe de radicalizare), să se îndrepte spre interculturalitate autentică, colaborare și armonie socială. Acest fenomen nu se poate instala prin forță, ci în înțelegere deplină, nu dintr-odată, ci prin învățarea unei „limbi comune” supraculturale, care să reflecte o civilizație ancorată într-o supraidentitate, „orădeană”, din al cărei vocabular să nu lipsească concepte ca „prezervarea” și „respectul” valorilor orașului, al adevărului istoric și al binelui comun.

Acest studiu se alătură, așadar, prin spirit și prin faptă, „visătorilor” care doresc să mențină viu spiritul Oradei!

BIBLIOGRAFIE

Amado, Gilles; Guittet, André, *Psihologia comunicării în grupuri*, Collegium, Polirom, Iași-București, 2007.

Anghel, Remus Gabriel și Istvan Horvath (coord.), *Sociologia migrației. Teorii și studii de caz românești*, Editura Polirom, Iași-București, 2009.

Arendt, Hannah, *Originile totalitarismului*, ediția a III-a, Humanitas, București, 2014.

Arendt, Hannah, *The Jew as a Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age*, Grove Press, Inc./ New York, 1978

Attias, Jean-Cristophe, Benbassa, Esther, *Dicționar de civilizație iudaică*, Univers Enciclopedic, 1996.

Babbie, Earl, *Practica cercetării sociale*, Collegium, Polirom, București, 2010, p. 64.

Balogh Jolan, *Varadinum*, Akademiai Kiado, Budapesta, 1982.

Benador, Ury, *Ghetto. Veac XX*, Publisol, București, 2022.

Benjamin, Lya, *Prigoană și rezistență în istoria evreilor din România (1940-1944)*, Editura Hasefer, București, 2001.

Benjamin, Lya (ed.), *Comisia internațională pentru studierea Holocaustului. Documente*, Iași, Polirom, 2005.

Bernadac, Christian, *186 de trepte. Mauthausen*, Editura Politică, București, 1983.

Borcea, Liviu; Gorun, Gheorghe (coord.), *Istoria orașului Oradea*, ediția a III-a, Editura Arca, Oradea, 2007.

Braham, L.; Tibori Szabo, Zoltan, *Enciclopedia geografică a Holocaustului din Transilvania de Nord*, Editura Cartier, 2019, pp. 66-67.

Cahan, Dova, *Un askenaz între România și Eritreea*, traducere din limba italiană de Raluca Lazarovici Vereș, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2013, pp. 40-41.

Cardona, Giorgio Raimondo, *Introduzione all'etnolinguistica*, UTET Università, Torino, 2010.

Castaldini, Alberto, *Contra Genezei. Antropopoieza, evreii și național-socialismul*, traducere de Raluca Lazarovici Vereș, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2023.

Castaldini Alberto, *Ipoteza mimetică. Despre evrei și originile modernității*, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2018.

Caune, Jean, *Culture et Communication*, PUG (Presse universitaire de Grenoble), Grenoble, 2006.

Chelcea, Septimiu, *Metodologia cercetării sociologice. Metode cantitative și calitative*, ediția a III-a, Editura Economică, 2007.

Chifor, Agata, *Alegorii, simboluri și decorațiuni în arta barocă*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011.

Chiriță, Elena, *Holocaust. Destine la răscruce*, Editura Universitară, București, 2013.

- Ciobanu, Vasile, Sorin, Radu (coord.) *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX*, Vol. V, Editura Tehno Media, Sibiu, 2010.
- Ciure, Florina, *Rapporti culturali fra Venezia e Transilvania nel Cinquecento e Seicento*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2016.
- Ciure, Florina, *Venezia e Oradea nei secoli XIII-XVIII. Interferenze economiche, culturali e artistiche*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea și Bibliion Centro Studi Veneziani, Veneția, 2020.
- Cornea, Paul, *Interpretare și raționalitate*, Polirom, Iași, 2006.
- Copans, Jean, *Introducere în etnologie și antropologie*, Polirom, Iași-București, 1999.
- della Loggia, Galli, Ernesto, *L'identità italiana, il Mulino*, Bologna, 1998.
- Crăciun, Corneliu, *Contribuții documentare la istoria evreilor din Bihor*, Editura Arca, Oradea, 2009.
- Deletant, Dennis, *Aliatul uitat al lui Hitler. Ion Antonescu și regimul său. 1940–1944*, traducere din limba engleză de Delia Răzdolescu, Editura Humanitas, București, 2008.
- di Mascio, Patrick, *Freud după Auschwitz. Psihanaliză culturală*, Editura Amarcord, Timișoara, 2000.
- Eco, Umberto, *Limitele interpretării*, Polirom, Iași, 2007.
- Eco, Umberto, *O teorie a semioticii*, Trei, București, 2008.
- Faur, Antonio, *Ghetoul din Oradea (1944). O scurtă istorie*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022.
- Ferréol, Gilles, Jucquois, Guy, *Dicționarul alterității și ale relațiilor interculturale*, Collegium, Polirom, București, 2005.
- Flonta, Teodor, *Inele de hârtie. Iubirea nu cunoaște granițe*, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2021.
- Flonta, Teodor, *Un viitor luminos. Crescut în Transilvania în umbra comunismului*, Editura Ratio ed Revelatio, 2018.
- Florian, Alexandru (ed. coord.), *Memoria Holocaustului din România în perioada postcomunistă*, Editura Curtea veche, București, 2018.
- Florian, Alexandru, Bărbulescu, Ana, *Elita culturală și discursul antisemit interbelic*, Editura Institutului Național pentru Studierea Holocaustului în România, „Elie Wiesel”, Polirom, București, 2022.
- Friling, Tuvia, Ioanid, Radu, Ionescu Mihail E. (editori), *Raport final, Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România*, Editura Polirom, Iași, 2005.
- Giddens, Anthony, *Sociologie*, ediția a V-a, All, București, 2010.
- Greimas, Algirdas Julien, *Despre sens. Eseuri semiotice*, Editura Univers, București, 1975.
- Hannerz, Ulf, *La diversità culturale*, il Mulino, Bologna, 2001.
- Iancu, Carol, *Emanciparea evreilor din România (1913-1919)*, Editura Hasefer, București, 1998.
- Iorga, Nicolae, *Contra dușmăniei dintre nații*, ELTE BTK, Budapesta, 1992.

Istrati, Panait, *Spovedania unui învins* (Rusia sovietică), ediție anastatică (după cea apărută la Editura Cugetarea, București, 1929), Editura Semne, București, 2012.

Kovacs, Andrei, Țoca, Mircea, *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea* (pp. 19-36) în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia, Fasciculus 2*, 1974.

La Cecla, Franco, *Il malinteso. L'antropologia dell'incontro*, Editori Laterza, Roma-Bari, 2009.

Lăzărescu, George, Stoicescu, Nicolae, *Țările Române și Italia până la 1600*, Editura Științifică, București, 1972.

Lendvai, Paul, *Ungurii*, ed. a III-a, Humanitas, București, 2010.

Lohisse, Jean, *Comunicarea. De la transmiterea mecanică la interacțiune*, Polirom, București, 2002.

Lung, Ecaterina, *Istorie culturală: origini, evoluții, tendințe*, Editura Universității din București, București, 2021.

Lustig, Oliver, *Procesul ghetourilor din nordul Transilvaniei*, vol. I (Actul de acuzare), vol. II (Mărturii. Ghetoul din Oradea) volume alcătuite de Editura AERVH, București, 2007.

Manlio, Graziano, „(Ne pas) enseigner la nation (italienne)”, în *Enseigner la nation Géopolitique des manuels*, revista „Outre-Terre. Revue français de géopolitique”, Éditions érès, 2005.

Matera, Vincenzo, *Comunicazione e cultura*, Carocci editore, Roma, 2008.

Mattelart, Armand, *Diversité culturelle et mondialisation*, La Découverte, Paris, 2005, 2007.

Mătrescu, Florin, *Holocaustul roșu*, Gerom Design, București, 1993.

Mitu, Sorin, *Identități moderne în Transilvania*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2016.

Mitu, Sorin (ed.) *Building Identities in Transilvania. A Comparative Approach*, Argonaut Publishing, Symphologic Publishing, Cluj-Napoca-Gatineau, 2014.

Mihăilescu, Ioan, *Sociologie generală. Concepte fundamentale și studii de caz*, Polirom, Iași-București, 2003.

Moisa, Gabriel et al. (coord.), *Statutul istoriei și al istoricilor în contemporaneitate*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2013.

Moisa, Gabriel, Șipoș, Sorin, *Între istorie națională și istorie europeană. Studii în onoarea profesorului Mihai Drecin*, Editura Universității din Oradea și Editura PRO Universitaria, Oradea-București, 2019.

Moustakas, Clark, *Heuristic research: design, methodology, and applications* SAGE Publications, Inc., 1990.

Mozes, Tereza, *Decalog însângerat*, traducere de Maria Dinescu, Editura Ara, București, 1995.

Mozes, Tereza, *Evreii din Oradea*, Editura Hasefer, București, 1997.

Mozes, Tereza, *Staying Human Through the Holocaust*, Calgary, University of Calgary Press, 2007.

Mozes Kor, Eva, Rojany Buccieri, Lisa, *Am supraviețuit lagărului morții*, Meteor Publishing, 2012.

Nastasă-Kovacs, Lucian, *Pogromul itinerant sau decembrie antisemit, Oradea, 1927, Documente*, Editura Curtea veche, București, 2014.

Neumann, Getta, *Destine evreiești. Potretul comunității timișorene din anii interbelici până în zilele noastre*, Editura Hasefer, București, 2018.

Noane, Dumitru, Țărău, Augustin, *Oradea – Nagyvarad – Groswardein. Momente inedite din istoria așezării*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2023.

Noane, Dumitru, *Oradea, 910 ani. Despre necesitatea unui ideal comun, al tuturor orădenilor*, în „Bihoreanul”.

Ory, Pascal, *L'histoire culturelle*, PUF, Paris, 2004.

Ostahie, Traian, *Imaginea regelui Ladislau cel Sfânt în istoriografia maghiară* (pp. 23-40), în „Crisia”, vol. L, Supliment nr. 1, 2020.

Panikkar, Raimon, *Pace e interculturalità. Una riflessione filosofica*, Edizioni Jaca Book, Milano, 2002.

Papo, Adriano, Papo Gizella Nemeth, *Nemăsurata ispită a puterii. Gheorghe Martinuzzi, adevăratul rege al Transilvaniei în secolul al XVI-lea*, traducere Raluca Lazarovici Vereș, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2019.

Papo Nemeth, Gizella, Papo, Adriano, *Ludovico Gritti. Un prinț venețian în Transilvania în serviciul lui Soliman Magnificul*, traducere din italiană de Raluca Lazarovici Vereș, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2022.

Papo Nemeth, Gizella, Papo, Adriano, *I turchi nell'Europa centrale. Da Gallipoli a Passarowitz (secc. XIV-XVIII)*, Carocci editore, Roma, 2022.

Pătrășcanu, Lucrețiu, *Sub trei dictaturi*, Paul Editions, București, 2019.

Popoiu, Paula, *Etnologie*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2007.

Pușcaș, Cristian, *Șapte sinagogi orădene*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2007.

Rădulescu, Bogdan-George, „Destinul unui evreu comunist victimă a epurărilor de tip antisemit din timpul lui Gheorghiu-Dej”, publicat la 03.04.2023 și actualizat la 06.04.2023.

Rosinger, Adalbert, *Destinul unui evreu comunist într-o democrație populară. O lume care se prăbușește. Adalbert Rosinger în dialog peste decenii cu fiica sa Veronica Rozenberg (Rosinger)*, ediție îngrijită și postfață de Raluca Lazarovici Vereș, prefață de Mihaela Gligor, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2022.

Roșu, Titus Livius, *Oradea – Cetatea Bihor. Străveche vatră voievodală din Neolitic până la sfârșitul secolului al XIV-lea*, Editura Aureo, Oradea, 2011.

Rozenberg, Veronica, *Procesele economice ale funcționarilor evrei din comerțul exterior 1960–1964*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018.

Sabău, Nicolae, *Arte e Maestri italiani in Transilvania tra 500 e 700*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019.

- Santoni, Milziade, Stephanus Rex. "Domenico Ridolfino Camerte Ingegnere Militare Del Secolo Decimoseslo „Notizie Di Sua Vita E Lettere Inedite” Archivio Storico Italiano, vol. 25, no. 99, 1877, pp. 417–39.
- Scagno, Roberto (coord.), *I veneti in Romania*, Longo Editore, Ravenna, 2008.
- Sciolla, Loredana, *Sociologia dei processi culturali*, il Mulino, Bologna, 2007.
- Scurtu, Ioan; Boar, Liviu, *Minoritățile naționale din România. Documente (1918-1925)*, Editura Arhivelor Naționale, București, 1995;
- Scurtu, Ioan; Dodea, Ioana, *Minoritățile naționale din România. Documente (1925-1931)*, Editura Arhivelor Naționale, București, 1996;
- Scurtu, Ioan, *Minoritățile naționale din România. Documente (1931-1938)*, Editura Arhivelor Naționale, București, 1999.
- Schnell, Alexander, *Ce este fenomenul?*, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2019.
- Snyder, Timothy, *Pământul negru. Holocaustul ca istorie și avertisment*, Humanitas, București, 2018.
- Solomonovici, Teșu, *Istoria Holocaustului din România. Transnistria. Transilvania de Nord*, Editura Teșu, București, 2007.
- Șipoș, Sorin et al. (coord.), *Națiunea imaginată. Concepte și etape în construirea identităților naționale europene*, Editura Academiei Române. Centrul de Studii Transilvane; Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Cluj-Napoca-Deva, 2019.
- Tismăneanu, Vladimir, *Anticomunismul civic-liberal: Cristian Vasile despre „Stalinism pentru eternitate”*, contributors.ro
- Tismăneanu, Vladimir, *Stalinism pentru eternitate*, Humanitas, 2014.
- Tucan, Dumitru, *Memoria traumatică și literatura testimonială*, in „Quaestiones Romanicae”, VI, vol. 1, 2018, p. 277-289.
- Vasile, Cristian, *O sinteză indispensabilă: Vladimir Tismăneanu și comunismul românesc*, lapunkt.ro
- Vâlcu, Val, *Jurnalismul social*, Polirom, Iași-București, 2007.
- Vereș, Otniel-Laurean, *Scurtă monografie a comunității bisericilor creștine baptiste din zona Bihor de la începuturi până în 1961*, Editura Universității Emanuel, Oradea, 2007.
- Vlăsceanu, Lazăr (coord.), *Sociologie*, Polirom, Iași, 2011.
- Voncu, Răzvan, *Scriitori evrei în cultura română*, Hasefer, 2020.
- Wald, Henry, *Homo Loquens*, Editura Hasefer, București, 2001.
- Weinberger, Moshe Carmilly, *Istoria evreilor din Transilvania (1623-1944)*, Editura Enciclopedică, București, 1994.
- Zsolt, Agnes, *Eva, fata mea*, Editura Hasefer, ed. a II-a, București, 2019.
- Zsolt, Bela, *Nouă geamantane*, traducere de Diana Morărașu, Paul Editions, 2022.

Webografie:

<https://www.lapunkt.ro/2014/06/o-sinteza-indispensabila-vladimir-tismaneanu-si-comunismul-romanesc>
<https://romanaliterara.com/arhiva/33-2023/>
<https://www.contributors.ro/anticomunismul-civic-liberal-cristian-vasile-despre-stalinism-pentru-eternitate/>
<https://www.lapunkt.ro/2014/06/o-sinteza-indispensabila-vladimir-tismaneanu-si-comunismul-romanesc>
https://www.gandul.ro/reportaj/exclusiv-spovedania-unui-invins-cazul-adalbert-rosinger-destinul-unui-evreu-comunist-intr-o-democratie-popular-si-marturii-despre-rasismul-rosu-19954071?utm_source=video_homepage&utm_medium=clicks_video&utm_campaign=video&fbclid=IwAR1GOMC4PAN5-nNjWDZNqPTp3B8j11AiC_ngXXeQ7cpvIxf-9dcjLWFRaeI
https://www.ebihoreanul.ro/stiri/oradea-910-ani-despre-necesitatea-unui-ideal-comun-al-tutoror-oradenilor-varianta-online-180938.html?fbclid=IwAR2B3fbCwKQgtvdOPcNagECrxkVNmOZzK2ZbJF-EL1dffLOho_WvxZKqsuY
<https://ro.scribd.com/document/509531761/Arhitecti-Italiani-in-Transilvania-in-Cu-1#>
<http://www.jstor.org/stable/44459170>
<http://centrulevaheyman.blogspot.com/>
<https://www.oradea.ro/stiri-oradea/festivalul-interna-538-ional-euroiudaica>
<https://www.ratioet revelatio.com/carti/ipoteza-mimetica-despre-evrei-si-originile-modernitatii/>
<https://roasit.ro/scurt-istoric/>
[https://ambbucarest.esteri.it/ambasciata_bucarest/ro/informazioni_e_servizi/servizi_consolari/anagrafe%20\(aire\)/che-cos-e-l-a-i-r-e-e-che-cosa.html](https://ambbucarest.esteri.it/ambasciata_bucarest/ro/informazioni_e_servizi/servizi_consolari/anagrafe%20(aire)/che-cos-e-l-a-i-r-e-e-che-cosa.html)
<https://www.italianiallesteri.net/comitato-italiani-all-estero.html>
<https://www.facebook.com/Com.It.Esromania>
<https://collections.yadvashem.org/en/search-results/oradea%20nagyvarad?page=1>
<http://holocausttransilvania.ro/ro/exhibits/show/legislatia-antisemita-exp/legislatia-antisemita-ung#:~:text=6163%2F1944%2C%20care%20avea%20urm%20C4%83torul,f%20C4%83cut%20C4%83%20de%20poli%20C8%9Bie%20C8%99i%20jandarmerie>
<https://www.ebihoreanul.ro/stiri/copiii-casei-singer-129415.html>
<https://arhiva.bzi.ro/ciolentul-una-dintre-cele-mai-vechi-mancaruri-traditionale-evreiesti-1175310>
<https://www.transilvaniabusiness.ro/2022/06/03/povestea-oradea-heritage-palatele-si-cladirile-art-nouveau-ale-oradiei/>
<https://www.jdc.org/>
<https://www.youtube.com/watch?v=6iRHkZqOC7Q>
<https://www.icr.ro/tel-aviv/lansarea-cartii-destinul-unui-evreu-comunist-intr-o-democratie-populara-o-lume-care-se-prabuseste-adalbert-rosinger-veronica-rozenberg-rosinger>
<https://www.youtube.com/watch?v=6iRHkZqOC7Q>
<https://www.tikvah.ro/ro/>
<https://www.ratioet revelatio.com/interviu-acordat-de-rosinger-postului-de-radio-europa-libera-documente-relevante-capitolul-12bis/>
<https://www.yadvashem.org/index.html>